

ЗАҢҒАЙЫР ҚҰБЫЛЫС

Академик
Салық Зиманов 90 жаста

Алматы, 2011.

~~34.08~~

34.08

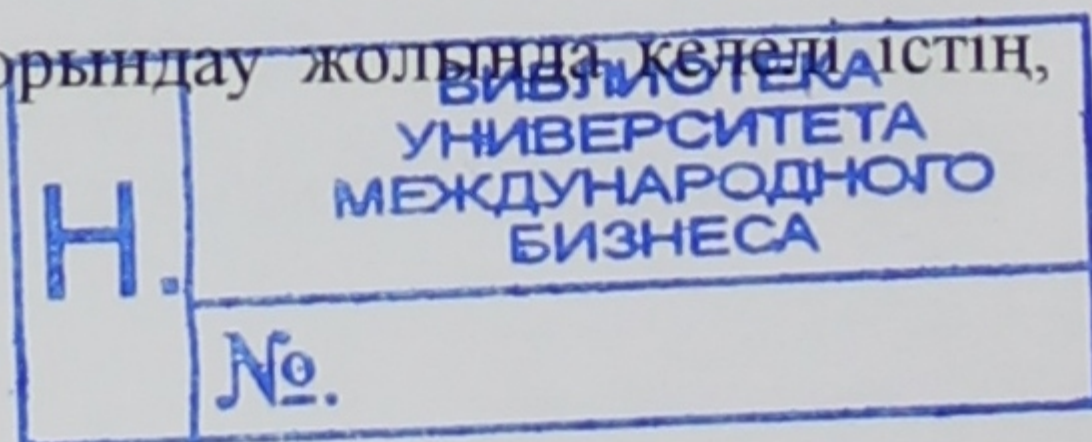
Dr. J. K. S. S. S.

90 mac

Заңғайыр құбылыс.

Осы күндері заманымыздың заңғар ғалымы, баршамыз құрметтейтін абыз ағамыз Салық Зиманұлы Зиманов тоқсанның төріне шығып отыр. Сәкең қан майданда отқа шарпылып, жалынға оранған ардагер. Қазақстан ғылымының іргесі бекіп, жан жақты дамуына ерекше үлесін қосқан қайраткер. Ұлт мүддесін, тәуелсіздік тағдырын терең ойлайтын, осы жолда бүгінгі зиялы қауымның көшін бастаған ұлт перзенті. Кешегі ғасыр соңындағы тәуелсіздік үшін арпалыста буырқанап аққан қанымен, азаматтық арымен, терең білімімен, отан сүйген жалынды жан-тәні мен биік шың басында көріне білген дауылпаз тұлға.

«Өмір сүруге және өмірдің рахатын көруге лайықты бір-ақ адам бар. Ол-өзінің алдына ізгі мақсат қойып, соның жолында өнегелі іс тындыратын немесе тереңнен ой толғап, артына сөз қалдыратын адам. Ал әркімнің нақты қандай қызметпен шұғылданатынын торабы тоқсан түрлі табиғаттың өзі айтып береді» - деген екен сонау көне заман ойшылы Саллюстий. Бұл адам өміріне, оның маңызына деген талаптың ең биік өлшемі. Осы өктем талапқа сай келгендер данышпан Абай көксеген «бүтін адам», Абай армандаған «толық адам». Академик Зиманов туралы сөз қозғағанымызда адами қасиеттің жоғарыда айтылған ең биік өлшемдерін нысанаға алғанымыз дұрыс сияқты. Өйткені қазақ руханиятын зерттеуді, оны дамытуға өзіне мақсат етіп, оларды орындау жолында келеді істің,

өнегелі өмірдің иесі Сәкенді де «толық адам» деуімізге толық негіз бар.

Өзінің ұзақ өміріндегі торабы тоқсан түрлі табиғаттан Сәкеңе тиген еншісі ғылым жолы, ғалым болу. Керемет-ой қиялға шомылатын, тамаша идеялармен жан-дүниені толатын, іздегенінді табатын, жаңалығы ашылған сайын суалмай, тау бұлағындай ағатын ғылым жолы. Әлем дүниесін тануға, ашылмаған құпиясын ашуға, өмірге берерін алып, халқын өркениет пен парасат биігіне шығаратын ғылым жолы. Сәкеңнің таңдауы мен ғалымдық ұстанымы осындай болды және бүкіл өмірінде ғылым туын биікке көтерумен келе жатыр.

Салық Зиманұлы зангер. Өткен ғасырдың 50-ші жылдары Қазақстанда алғашқы ашылған заң институтының бірінші директоры, ол институт Қазақ мемлекеттік университетінің (қазіргі Аль-Фараби университеті) құрамына кіргеннен кейін осы университеттің заң факультетінің тұңғыш деканы, аталмыш ғасырдың 60-70 жылдары Қазақстан ғылым академиясында алғашқы ашылған философия және құқық ғылыми зерттеу институтының тұңғыш директоры, 90-шы жылдары академияның мемлекет және құқық ғылыми институтының директоры, ғасырдың соңында Академиялық заң университетін құрастырушысы және ректоры. Сөйтіп 60 жылдан аса осы бір маңызы зор ғылым саласының үзбей көшбасшысы болып келе жатыр. Оның негізін салды, осы салаға мамандар дайындау мектебін басқарып, көп жыл ұстаздық етті. Бұрын Қазақстанда болмаған заң ғылымының ізденіс орталықтарын жасап, оларға басшылық етті. Заман талабына сай осы ғылымның

бағдарламасын жасап, оны Одақ дәрежесіне де, әлем деңгейіне де көтере білді. Бүгін Қазақстанда заң ғылымы жан-жақты дамыған, майталман ғалымдары мен мамандары бар, қоғамның дамуына, әсіресе егемен еліміздің тәуелсіздігін заңдастырып, іргесін бекітуге сүбелі үлес қосып отырған ғылым саласы. Осылардың бәрінде де Салық Зиманұлының қолтаңбасы айқын көрінеді. Ол салған жол бар, ол жасаған мұра бар, ол ашқан ғылыми мектеп бар.

Ал енді академик Зимановтың қаламынан шыққан еңбектеріне тоқталсақ, ең алдымен оны ұлттық мемлекет, ұлттық мемлекеттілік құрылыстың теориясын, тұжырымдамасын, методологиясын, бір сөзбен айтқанда осы саланың ғылыми негізін жасаған ғалым деуіміз керек. Сонау өткен ғасырдың 50-ші жылдарынан бастап Сәкең осы саланың бас теоретигі, бас идеологы дәрежесінде келе жатыр. Қазақ қоғамының өткен дәуірлердегі ұлттық мемлекеттік болмысы, еліміздің саяси және құқық даму тарихы, Қазақстан мен Орта Азияда азаттық идеяларының тууы мен даму эволюциясы, билер институты,

оның әлемдік маңызы, кешегі совет дәуіріндегі республикалардағы мемлекеттік құрылыс, оның қайшылықтары, ұлттық мемлекетті құрудың басты талаптары мен шешуші тетіктері – осы проблемалар салық Зиманұлының еңбектерінің негізгі арқауы болды. Ұлттық мемлекетті тұрғызуда тарих қойнауының әр кезеңдерінде болған өз тәжірибемізбен қатар әлемдегі озық үлгілермен молынан суарылған бұл еңбектер мамандар назарын аударып, Сәкенді Совет Одағында осы саланың жетекші ғалымы дәрежесіне көтерді.

Ұлттық мемлекет құру қай халықтың болса да өзекті және оның жанына жақын, нәзік проблема. Осы салада ғылыми ізденіс жасаған, қалам тартқан азаматқа оның еліне, халқына деген сүйіспеншілігіне ерекше талап қойылады. Осы тұрғыдан Салық Зиманұлының ұлтжандылығы, мемлекеттілігі, өзінің терең білімімен ұлттық мемлекетті құру, дамыту, сақтау жолындағы күресі, азаматтық ұстанымы халықтың оған зор құрметін әкелді. Кешегі партиялық идеологиялық құрсау, тоқырау кездерінде Одақ көлемінде бір топ сол кезде айтқаны жүріп тұрған заңгер-шовинисттер ұлттық мемлекет енді керек емес, ол совет тусында өзінің тарихи миссиясын жойды, өз міндеттерін атқарып бітті, енді «Кеңес заңы, кеңес мемлекеті» қалыптасты деген идеяны тарата бастады. Және де оны қоғам санасына, адам санасына енгізудің әртүрлі шараларын жасады. Салық Зиманұлы осындай зымиян саясатқа Одақ көлемінде ашық қарсы тұрғандардың бірі, тіпті бірі емес, бірегейі болды. «Ұлттық мемлекеттілік - әр халықтың өз қоғамын ұйымдастырып, дамыту жолындағы табиғи саты. Ол өз маңызын жоғалтқан жоқ, жоғалтпайды да. Өйткені халықтың өзін-өзі билеуінің ұйымдық,

ұжымдық, әкімшілік негізі. Тиісті жағдайлар туғанда халықтың өзін-өзі билеу еркіндігі, тәуелсіздігі ұлттық мемлекет болып қалыптасуға әкеледі» деп көрсетіп еді Салық Зиманұлы.

Ғалым айтқандай тиісті жағдайлар туып, осыдан 20 жыл бұрын біз, қазақ елі, егемендік алып, тәуелсіздіктің туын көтердік. Заман талабына сай ұлттық мемлекет құру ісіне кірістік. Осы кезеңде де Сәкеңнің ғалым, азаматтық биік тұлғасы тағы да шың басынан көрінді. Ұлттық мемлекеттік құрылыс саласында жетекші маман ретінде егемендікті заңдастырып, іргесін бекіту ісіне белсене араласты. Сол уақыттағы Жоғарғы Кеңесте Тәуелсіз мемлекет декларациясын қабылдау барысында Салық Зиманұлы ертеден кешке дейін мінбеден түспей депутаттар алдында ұсынылған жобаның, оның әрбір бабының бірден бір дұрыстығын, әлемдегі осы саладағы үлгілерге толық сәйкестігін бұлтартпай дәлелдеп, осы тарихи шешімді алуға ерекше үлес қосқанын біздер мақтанышпен айтамыз.

Жалпы заң саласының ғалымдары, мемлекет пен құқық саласының мамандары, әсіресе академиктер С.Зиманов, С.Сартаев, Ғ.Баймахановтар президент Нұрсұлтан Назарбаев көтерген

егемендіктің туының астында жиылып, оның басшылығымен Қазақстанның тәуелсіз мемлекеттілігінің негізін жасауға, оның саяси һәм конституциялық жүйесін қалыптастыруға, оларды заңдастыруға ерекше үлестерін қосты. Сонау XVIII ғасырдың аяғында, XIX ғасырдың басында бүкіл әлемге озық үлгі болып отырған Америка Құрама Штаттарының Конституциясын жасаған қайраткерлерге олардың еңбегін бағалаған «отцы-основатели» деген атақ тарихта тұрақты орын алып еді. Дербес Мемлекеттік құрылыс ісіне терең ғылым-білімімен ұлтжандылық көрсетіп белсене араласқан азаматтарға біздің құрметіміз жоғары болу керек.

Ал енді Салық Зиманұлының ғылыми еңбектеріне қайта оралсақ, ең алдымен олар ғасырлар қойнауынан сыр тартқан, кешегі Алаш зиялыларының күресі мен асыл арманының рухани жалғасы іспетті. Олар армандаған тәуелсіздікті, халықты өркениет жолына түсіреміз деген үміт-мақсатын Сәкең терең түсіне білді. Осы мақсат оны өткен ғасыр басындағы қазақ елін саяси оятуға ең алғашқылардың бірі болып ат салысқан «Айқап» журналы, оның баспагері Мұхамеджан Сералин туралы ауқымды ғылыми ізденіске шақырды. Кезінде «Айқап» журналы, оны шығарушы азамат туралы әртүрлі, оның ішінде теріс пікірлер де айтылғанын білеміз. Ал барынша толық және дәлелді пікірді ғалым Зиманов айта білді деуімізге толық негіз бар. «Айқап» - қазақ елінің демократиялық, азаттық бағытты ұстаған тұңғыш журналы, ол халықтың ағартушылық әлеміне жол ашты. Журналдың тарихи маңызы осында» деп көрсетті Сәкең. Кешегі идеологиялық құрсау кезеңінде Алаш зиялыларын, жалпы ұлт-азаттық ісіне араласқан ұлт

азаматтарын бірерін «консерватор», екіншісін «клерикал», үшіншісін «реакционер», төртіншісін «панисламист» тағы тағылар деп байыбына жетпей атүсті әртүрлі топтарға жіктеу ғылымда да, саяси-әлеуметтік өмірімізде де орын алған болатын. Ғасыр басындағы азаттық үшін арпалыс тарихын терең зерттеген Салық Зиманұлы осындай жіктеу шындыққа жараспайды деп тұжырымдады және оны ашық айтты.

Патша үкіметі қазақ зиялыларын, олардың айтқан-жазған сөзін, істеген ісін тынбай қатаң бақылауға алды, олар шығарған газет-журналдар ылғида жабылу қаупінде тұрды, олардың айтқан сөзі, халыққа үндеуі үшін түрмеге жабылып немесе итжеккенге айдалу жолы тұрды. Сондықтан да азаматтар өз пікірін, өз ісін ел ішінде ресми, биресми, жария, жарғылай жария, тіпті құпия түрде жүргізуіне тура келді. Ұлт-азаттық қайраткерлерінің іс-қимылдарының тек ресми жағын ғана емес, көпшілік біле бермейтін басқа да жақтарын жан-жақты зерттеп, олардың күресі мен еңбегіне әділ баға беруге шақырды, Салық Зиманұлы. Тек пікір айтумен шектелген жоқ, өзінің және шәкірттерінің тынбай ізденістерінің арқасында Бақтыгерей Құлманов, Жақып Ақбаев, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Бақытжан Қаратаев, Сейітқали Мендешев, Ғұмар Қарашев, Ишанғали Мендыханов, Сақыпкерей Арғыншиев сияқты қазақтың біртуар азаматтарын оларға нахақтан жабылған жаладан арашалап, олардың мақтауға, мақтануға да тұратын ұлт перзенттері екенін дәлелдеп, есімін елге, еңбектерін рухани қорымызға қосты.

Осыған байланысты атақты тарихшы, академик Манаш Қозыбаевтың Салық Зиманұлы туралы айтқан мына бірайшықты

ойлары еске түседі. «Біз білетін XX ғасыр «жанталас ғасыры» «аласапыран ғасыры», «арман ғасыры», «тәуелсіздік ғасыры» деп бөлсек - дейді Мәкең - онда өмір сүрген «оян ғасыр ұрпағы», «алысқандар, арпалысқандар, атылғандар ұрпағы», «жеңімпаздар ұрпағы», «тәуелсіздік ұрпағы» болып шығар еді.

Егер «Оян ғасыр» ұрпағы ұлтты оятамын деп армандап заманмен жарысса, алысқандар, арпалысқандар, атылғандар ұрпағы Алаш-Орда мемлекеттігін тігеміз, ең болмағанда қуыршақ Кеңес автономиясына нәр құйып, өмір сүреміз деп алысса, Салық ағаның ұрпағының еншісіне алдыңғы толқын ағалардың арман мұратын орындау тиіпті, сөйтіп, жаратқан ием жар болып, жеңімпаздар перзентін аялап сүйіпті.

Ендеше біз бүгін тарих сабақтастықты еске алсақ Сәкең, біздер, Қаныш, Мұхтар, Марғұлан, т.б. алыптардың иығына асылып барып, соларды білек, тілек, жүрек етіп барып, ұлт-азаттық қозғалысының көсемдері Әлихан, Ахмет, Міржақып, Мұстафа, Мұхаметжан, Халел, т.б. Алаш зиялыларының ісін жалғағандаймыз... Шынын айтсам, Салық Зиманұлы көп жағдайда жаңа заманның Әлихан Бөкейхановын елестетеді». Салық Зиманұлының қазіргі қоғамдағы орнын дәл тауып айтылған пікір.

Алаш қозғалысы, жалпы Қазақ еліндегі ұлт-азаттық үшін күрес, олардың қайраткерлері туралы советтік идеология, тоталитарлық жүйе тек қана бір теріс, шындықтан алыс жатқан: олар жау, өз халқының жауы, Ресейдің жауы деген бағыт пен тұжырымды қатал ұстап отырды. Аталмыш салада қалам тартқандар қуғынға ұшырады. Өткен ғасырдың 40-шы жылдары Кенесары хан бастаған ұлт-азаттық

қозғалыстың тәуелсіздік жолындағы зор маңызын терең зерттеп, ел назарына ұсынған тарихшы-ғалым Ермұхан Бекмаханов итжеккенге айдалды. Осындай зорлығы мен қорлығы мол, әділдігі жоқ империялық саясаттың бетін ашып, сөз айтатын ғалым, қайраткерлерді табу да қиын болды сол кезеңдерде. Міне сол уақытта, дәлірек айтсақ өткен ғасырдың 50-60 жылдары, Салық Зиманұлының «Общественный строй казахов первой половины XIX века», «Политический строй Казахстана в конце XVIII и первой половине XIX века» атты көлемді еңбектері жарыққа шықты. Оларда еліміздің тарихындағы ең бір күрделі кезең-ғасырлар бойы қалыптасқан хандық басқару жүйесі жойылып, Қазақ елінің Ресей империясына ену қарсаңындағы, Ресейдің құрамына кіргендегі саяси құрылысы, қоғамдық қатынастар, патша үкіметінің Қазақстанды отарлау саясаты, оның әдістері, осылардың қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық дамуына тигізген әсері жан-жақты зерттелді. Осы еңбектердің қазіргі күнге дейін маңызын жоғалтпаған төрт қырын айтуымыз керек. Біріншіден, қазақ қоғамы, оның саяси құрылысы, мемлекеттілігі сонау көне заманнан бастап терең шолынды; екіншіден – XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың басындағы қазақ еліндегі шаруашылық жүйесі, ел тұрмысы, дәстүрлі түрде қалыптасқан және жаңадан ене бастаған меншік қатынастары, қазақ қоғамының әр-түрлі жіктері – сұлтандар мен билер, феодалдар, шаруалар, т.б. топтардың әлеуметтік орны, көзқарасы жан-жақты зерттелді, үшіншіден – Қазақстандағы ұлттық мемлекеттік құрылыс, оның даму ерекшеліктері, оларды туғызған ішкі және сыртқы жағдайлар терең де, алғашқы рет ғылыми негізде баяндалды,

төртіншіден – осы еңбектерін Салық Зиманұлы патшалық Ресейдің отаршылдық саясатын, оның қазақ еліне әкелген зиянын әшкерелеуге бағыттады.

Өткен замандардағы Қазақстан қоғамы, оның саяси-әлеуметтік құрылысы туралы орыс ғалымдары мен бізге келген саяхатшыларының жазған еңбектері мен естеліктері баршылық. Солардың бірі профессор С.Л. Фукс « в XV- XVIII вв. развитых форм феодальной государственности казахское государство не знало, оно сохраняло еще политическую форму дофеодального «варварского» государства, «патриархальная оболочка», т.е. форма дофеодальной «варварской» государственности, абсолютно преобладала здесь над формами развития феодального государства, преобладала в такой мере, что здесь нельзя еще говорить о феодальной политической форме, а нужно говорить о форме дофеодальной «варварской», которую следует рассматривать как неразвитую «зачаточную» по отношению к развитой феодальной государственности» деп біздің мемлекеттілігімізді әлі жабайы қалпында деп тұжырымдаған болатын. Осы бағытты ұстаған басқа да ғалымдар болды. Өкінішке орай ресми советтік идеология да осындай пікірге ұқсас болып қазақ халқын жабайылықтан шығарып жатқан кеңес үкіметі деген тұжырымды ұстады.

Аталмыш пікірлердің шындыққа сай келмейтіндігін, қазақта феодалдық қоғам, оны басқаратын мемлекеттік құрылыс қазіргіден ертерек қалыптасқан, жабайлықты біз ертерек қалдырған елміз деген пікірді алғашқы рет Салық Зиманұлы айтты. «Из рассмотрения

совокупности этих (производственных, экономических, социальных, политических – К.С.) отношений видно, что а) что казахское общество по своей социально-экономической природе было феодальным; б) феодализм в Казахстане возник и развивался под воздействием тех же общих законов, которые присущи феодальному способу производства вообще» - деп жазды Салық Зиманұлы. Бұл қазақ қоғамының XVIII-XIX ғасырлардағы, қазақ төңкерісі қарсаңындағы жабайылық емес, одан жоғарғы орнын көрсететін тұңғыш та дәлелді де сөз болды.

Сол 40-50 жылдары патша үкіметінің отарлау саясатын толығынан ашпай, кейбір ғылыми еңбектерде бұрмаланған тұстары да болды. «Русское правительство в целях колонизации было заинтересовано в установлении в казахской степи гражданского мир, оседлости и развития земледелия» деп сол кезде айтылған бір пікірге Салық Зиманұлы «автор явно увлекается колониальной политикой царизма и вследствие этого делает поспешные выводы. Во-первых, основной целью политико-экономических мер, к

которым прибегало правительство (царское – К.С.) в Казахстане, было превращение его в окраинную колонию империи со всеми вытекающими отсюда последствиями; во-вторых, нельзя утверждать, что ограниченная политика, в некоторой степени способствующая развитию оседлости и земледелия среди кочевников, должна была «привести к полному подчинению племенно-феодального общества» казахов к русскому государству; в-третьих, попытка представить царское правительство как силу, заинтересованную в установлении «гражданского мира», оседлости и развития земледелия в Казахстане, по меньшей мере является наивной» - деп, оған тойтарыс беріп еді. Отарлаушылық саясатын ашық түрде әшкерелеп айтылған осы сөздерінде Салық Зиманұлының азаматтық позициясы, биік азаматтық тұлғасы айқын көрініп-ақ тұр.

Академик Зимановтың өзінің әріптесі А.Атишевпен қосылып қаламынан шыққан тағы бір көлемді еңбек – «Политические взгляды Чокана Валиханова». Шоқан Уалиханов өз ортамыздан шыққан ерекше дарынды ғалым, этнограф, қоғам қайраткері екенін білеміз. Сонау ХІХ ғасырда оның білім, дүниетану, қоғам туралы прогресшіл көзқарасының деңгейіне жете алған бірде-бір қазақ болған жоқ. Шоқанның еңбектерін жарыққа шығаруға көп еңбек сіңірген орыс академигі Н.Веселовский «орыс ориенталистері (шығыстанушылары – К.С.) оны бірауыздан заңғайыр құбылыс (феноменальное явление) - деп мақұлдады» десе, Шоқанның досы Григорий Потанин: «егер қазақтар оқып, түсіне алып, оның дарынын бағалай алатын дәрежеге жетсе, ол (Шоқан – К.С.) өз халқының данышпаны (гений) болар еді» - деген екен.

Шоқан Уалихановтың өмірі мен еңбектері туралы қалам тартқан ғалымдар баршылық. Ол еңбектер көбінен Шоқанның шығыстанушы ғалым немесе ағартушылық саласының төңірегінде болды. Сонымен қатар Шоқан болашақты көздеген заманауи көзқарасы бар саяси және қоғам қайраткері. Ол білім-ғылымымен сусындаған Ресейде XIX ғасырдың 30-60 жылдары феодалдық-крепостнойлық қалыптасқан жүйенің құлдырауы басталды. Сол қоғамда саяси белсенділік күшейіп, заман, қоғам, болашақ туралы әртүрлі пікір-көзқарастар айтылып, теориялар жарыққа шыға бастады. Шоқан да осындай саяси өзгерістерден тыс қалмады. Демократиялық бағыттағы Петербургтағы, Сібірдегі кружоктардың мүшесі болды. Саясат туралы Шоқан арнайы еңбек жазған жоқ. Дегенмен, Ресейдің, оның колониясы болып отырған шет аймақтардағы халықтардың саяси өмірі туралы өз пікірін әртүрлі жағдайда айтып та, жариялап та жүрді. Міне осы саяси саладағы Шоқанның көзқарасын Салық Зиманұлы жан-жақты зерттеуге алды.

Шоқан пікірлеріне сүйене отырып, академик Зиманов патшалық Ресейдің өзінің шет аймақтарына жүргізген колониалдық саясатын жан-жақты талдап, оның қазақ еліне деген зиянын барынша толық көрсете білді. «Чокан Валиханов выступал против нововведений царского правительства в Казахстане, которые противоречили «народному быту и нраву», против перенесения готовых форм правления других народов на казахстанскую почву без изучения местных потребностей и специфических условий» - деп тұжырымдады Салық Зиманұлы.

Шоқанның билік, басқару жүйесі, мемлекеттік құрылыс, олардың даму бағыттары туралы көзқарастарын талдау барысында XIX ғасырдағы қазақ қоғамы, оның саяси құрылысы, күрделі қайшылықтары баяндалды. Бұлар да ғылымда айтылған тың пікірлер болды. Академик Зиманов көрсете білген Шоқан Уалихановтың мына бір пікірі осы заманда да өзінің маңызын жойған жоқ: «В наше время самым важными и близкими для народа – пишет Ч.Валиханов – считаются реформы экономические и социальные, прямо касающиеся насущных нужд народа, а реформы политические допускаются как средство для проведения нужных экономических реформ». Сонау XIX ғасырда айтылған осы ұтқыр пікір біздің заманымызда Президент Назарбаев жүргізіп отырған «алдымен экономика» саясатымен тікелей үндесіп жатқан жоқ па!

«Бұралқы халықтарға, оның ішінде қазақтарға еуропалық білім берудің пайдасы жоқ» деген патша үкіметінің ресми пікіріне қарсы шыққан Шоқанның «чтобы сделать киргиза способным к восприятию европейских преобразовательных идей, нужно предварительно путем образования развить его череп и нервную систему» деген айшықты пікірі де бүгін біздердің білім беру арқылы адам сапасын көтеруге арналған іс-шаралармен үндестігін тауып отыр. Шоқанның сот реформасы туралы («Записки о судебной реформе»), әсіресе билер сотының халыққа түсінікті де жақындығы туралы пікірі Салық Зиманұлының кейінгі еңбектерінде де қолдау тауып, оның жаңа қырлары, әлемдегі озық үлгі екені сипатталды.

Салық Зиманұлының жоғарыда аталған еңбектері, сонымен қатар оның қаламынан шыққан «Россия и Букеевская Орда», «От

освободительных идей в Бухаре и Хиве в конце XIX – начале XX века», оның жетекшілігімен шыққан үш томдық «История государства и права Казахстана» әмбебап ғалымның тағы бір қырын ашады. Ол тек қана заңгер емес, бірін-бірі табиғи түрде толықтыратын екі ғылым саласының – заң ғылымы мен тарих ғылымының аса көрнекті өкілі. Сәкең заң саласында ғана емес, тарихшы ретінде де тек Қазақстанда ғана емес, сонымен қатар алыс-жақын елдерге де танымал ірі ғалым. «Қазақстанның заңгерлері мен тарихшыларының бұл күндері жұртшылыққа кеңінен танымал бірнеше ұрпағы өздерін мақтаныш сезіммен академик Салық Зиманұлының шәкірттеріміз деп санайды.

Солардың қатарына мен өзімді де жатқызамын, өйткені 50-ші жылдардың екінші жартысында үлкен тебіреніспен Отандық Ғылым академиясының табалдырығын аттап, зерттеу жұмыстарымен шұғылдана бастаған ұрпақ (поколение) Салық ағаға және оның ғылымдағы замандастарына қарап ойымызды да, бойымызды да

түзедік» - деп еді бүгін ортамызда жоқ, көрнекті тарихшы, академик Кеңес Нұрпейісов.

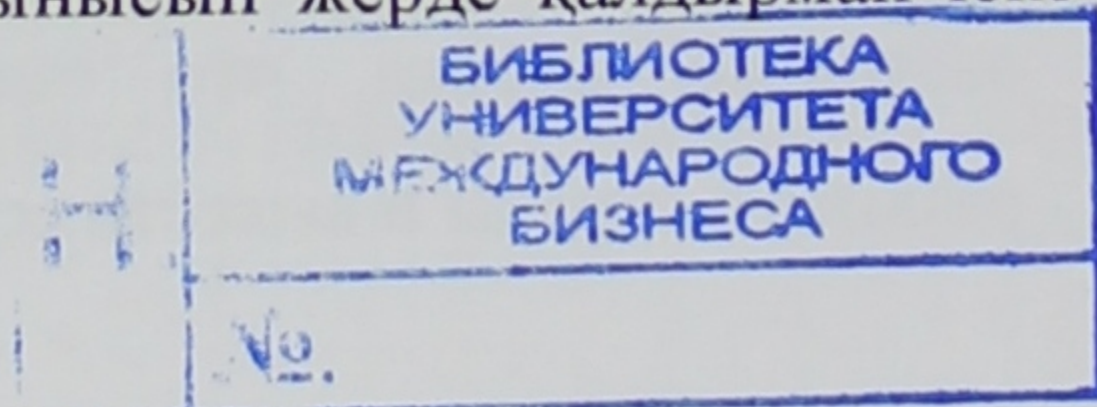
Сәкең 1957 жылы Қазақ ССР-і Ғылым Академиясының философия және құқық секторын басқарып, 1958 жылы одан жеке-дара институт құрып, 11 жыл соның тұңғыш директоры қызметін атқарды. Бұл екі мамандықтың бастары тым әріден қосылатынын біздер жақсы білеміз. Дегенмен, институт құрамындағы тек құқық мамандары ғана емес, философтардың еңбегі де жемісті болғанын осы саланың жетекші мамандары академиктер Жабайхан Абдилдиннің, Ағын Қасымжановтың, Әбділмәлік Нысанбаевтың аузынан әр кезде жиі естідік. Институтта Ж.Абдилдин басқарған диалектика зерттеу тобын құруды философ ғалымдар Салық Зиманұлының өзіне тән ғылыми интуициясының, жаңашылдығының, шығармашылық кредосының айқын айғағы дейді. Осы топ Қазақстан философтарының атағын тек Одақ көлемінде емес, әлем деңгейіне шығарды. «Салық Зиманұлы тоқтап-тоқырауға төзбейтін, ескілікті, пасықтықты, тұрпайылықты, шабандықты, қорқақтықты, сатқындықты маңайына жолатпайтын, әрқашан өмір талабының үдесінен шығуға, тіпті озық жүруге талпынатын, қандай мәселені болмасын жылдам, әрі ұтымды шешуге ұмтылатын. Дәл қырық жыл Сәкеңді танып-біліп, оны ағалап-жағалап өнер басып жүргеніме қуаныштымын»- деп еді Сәкеңнің 80 жылдығында көрнекті философ Мұрат Сабитов.

«Философия, заң саласында қалыптасқан көне грек, римдік дәстүр, ал Ресейде атақты Плевако, Кони есімдері әсер етпеді деу қиын. Кейде ой келеді, Сәкең осылардың бәрінен хабардар,

еңбектерімен таныс, шамасы кезінде ұқсап бағуға да ұмтылыс жасаған-ау деп. Осы үш қайнар әсері ешкімге ұқсамайтын қазақтың топырағындағы Зимановтың шешендік шеберлігін қалыптастырды». Бұл пікірді айтқан экономист, белгілі ғалым, академик Аманжол Қошанов.

Жоғарыда пікір айтып отырған заңгер, тарихшы, философ, экономист сонымен қатар тіл және әдебиеттану маманы, археолог - бұлар қоғамдық ғылымдардың өкілі. Басқа ешбір елде қайталанбайтын, тек қана қазақ елінің, қазақ қоғамының руханиятын, бұрыңғы-соңғы болмысын, өркениеттік деңгейін, жаңару, жаңғыру жолын зерттейтін ғылымдар. Ұлт парасатын, ұлт рухын бойына жинаған ғылымдар, оларға қосатын дербес үлестері бар ғылым салалары.

Салық Зиманұлы кешегі өмірден өткен атақты ғалымдар Әлкей Марғұлан, Сақтаған Байшев ағаларымен бірге жарты ғасырға жуық осы қоғамдық ғылымдардың көшбасшыларының дәрежесінде жүр. Ол тек заңгер емес, аса көрнекті қоғамтанушы ғалым. Оның арнасы кеңейіп, мамандары жетіліп, қоғамдағы дәрежесі өсуіне үлкен үлесін қосып жүрген ағамыз. Егемендігіміздің уақытында қоғамдық ғылымдардың жағдайын жақсарту туралы терең ойлары мен өткір пікірлерін айтып, осы қоғамдық ғылымдардың мына Қытай еліндегі немесе Ресейдегі қоғамдық ғылымдар Академиясы сияқты жеке шаңырақ көтеру керектігін жиі-жиі үкімет алдына қойып жүр. Заңғар ғалымымыздың осындай орынды ұсынысын жерде қалдырмай іске асырудың мезгілі жеткен сияқты.

XX-шы ғасырдағы қазақ өркениетінің ерекше бір сипаты оның білім, ғылым салаларымен байланысты. Бұрынғы тарихында болмаған өркениеттің осы бір өте маңызды екі арнасы қазақ еліне осы ғасырда келді. Барған сайын тереңдеп, кеңейіп, кемел шағына жеткенше қарқынды даму үстіне келді. Қазақ елінде болашақтың қара шаңырағы – ғылым шаңырағы бой көтерді. Ғалымы мен ғылымы дәрежесімен Ресей, Украинадан кейін кешегі совет империясында үшінші жоғарғы орынға ие болды. Талай-талай іргелі жаңалықтар ашып, жер қойнауының байлығын халық игілігіне ұсынып, Қазақстан экономикасын жаңа технологиялармен суарды. Кешегі өткен замандағы да, бүгінгі егемендік тұсымызда да ел экономиксының негізі болып отырған Теміртаудағы қара металлургия, Жезқазған, Балқаш, Өскемендегі түсті металлургия, Павлодардағы, Қарағандыдағы, Шымкенттегі, Оралдағы, Қостанайдағы ірі өндіріс орындары Қазақстан ғалымдары жасаған технологиямен жұмыс істеуде. Ұзын саны жиырмашақты өте дамыған, дамып келе жатқан әлем елдері де біздегі технологияларды өз елдеріне қолдануға ынталы болды. Сол елдерге қазір барсаң да Қазақстаннан сатып алынған технологиялардың лицензияларын көресің.

1994-1995 жылдары Біріккен Ұлттар Ұйымының эксперттері Қазақстанға келіп, ғылыми мекемелердің жұмысымен жан-жақты танысып, шығарған мына бір қорытындысын келтіргеніміз де дұрыс болар: «ценность казахстанских институтов высоких технологий настолько высока, что они могут способствовать успешному развитию страны и вывести ее в ряд развитых государств. Более того,

казахстанские научные центры не только обладают отличительной компетенцией в специфических технологиях, они также владеют мастерством исследования. Причем сравнительно менее дороже, чем подобное мастерство можно приобрести в развитых странах». Арнасы кең дамыған ғылым біздің дүниетанымымызды, ой-санамызды түбегейлі өзгертті. Бұрын мырза, төре, бай, болыс деп басымызды шұлғыған мансаптардың орнына баршамыз құрметпен атайтын доктор, профессор, академик атақ дәрежелер қоғамдық санаға енді.

Осындай заманның барынша өктем талабына сай өзгерістер совет ғылымының дарқан көңілінің ықпалы десек те, Қазақстан ғылымының негізін салған өз еліміздің ғалымдары, ал ғылымның қара шаңырағы – Ғылым Академиясы болды. Осы ғылым ордасы Қазақстанның ғасырлар бойғы тарихының ең үлкен жетістіктерінің, алған биік белестерінің бірі емес, бірегейі десек оны ешкім жоққа шығара алмайды. Ғылым ордасын тігіп, оның іргесін бекітіп, ғылыми дәрежесін әлем деңгейіне жеткізе білген ғалымдар біздің ұлт мақтанышымыз. Біздің заманымызда алыптар шоғыры деп олардың ерен еңбегін мадақтайтын түсінік бар. Өткен ғасырдың 80-ші жылдарында Ғабит Мүсрепов, Мұхтар Әуезов бастаған алдындағы ағаларын алыптар шоғыры деп еді. Үстіміздегі ғасыр басында академик Қозыбаев Ахмет Байтұрсыновты, Ахмет Жұбановты, Мұқан Төлебаевты, Ілияс Омаровты, Күләш Байсейітованы, Серке Қожамқұловты, Шәкен Аймановты мәдениет саласындағы алыптар шоғыры деп, олардың рухани өміріміздің іргесін қалаудағы зор еңбегіне осылай баға беріп еді.

Ғылым планетасын да Қазақстанда алыптар шоғыры жасады деп айта аламыз. Ол планетаның ең жарық жұлдызы Қаныш Сәтбаев болса, ол бастаған алыптар шоғырының есімдері өсімдіктер маманы Кәрім Мыңбаевпен, тарихшы-этнограф Әлкей Марғұланмен, энергетик Шафық Шокинмен, химик Әбікен Бектұровпен, математиктер Орынбек Жәутіковпен, Өмірзақ Сұлтанғазинмен, физиолог Найля Базановамен, геологтар Айтмұхамед Абдуллинмен, Шахмардан Есеновпен, тау-кен инженері Әбілқас Сағыновпен, металлург Евгений Букетовпен, тюрколог Ісмет Кеңесбаевпен, экономист Сақтаған Бәйішевпен, тарихшы Манаш Қозыбаевпен жалғасады.

Жалпы ғылымдағы алыптар шоғыры деп Академияның барлық толық мүшелерін айтуымыздың да негізі бар. Өйткені олардың әрқайсысы Қазақстанда бұрын болмаған ғылым салаларының негізін қалаушылар. Олар өз салаларында ең кемі 30-40 жылдан тынбай ғылыми ізденіс жасап, олардың ашқан жаңалықтарына, жасампаздық қабілетіне көзі жеткенде ғана ғалымдар әлемі оларды академик дәрежесіне көтеріп отырды. Олар мансап қуғандар емес, керісінше

академик болам деген министрлерді, басқа да мансапқорларды әрқашан өз ортасына жолатпай отырды. Академик Зиманов жастайынан ерекше дарынының арқасында осы алыптар шоғырының беделді өкілі бола білді. Жарты ғасырға жуық Ғылым Академиясының толық мүшесі ретінде оның мәртебесі өсіп, еңбек тиімділігі биіктеп, дәрежесі тек Одақ көлемінде ғана емес, әлемде танылуына үлесін қосты. Академик деп ел құрметтеген атақ аты аталған алыптар тобының, оның ішінде Салық Зиманұлының есімдерімен, олардың ғылым әлеміндегі жауһар туындыларына байланысты ел санасына еніп еді. Қаныш Имантайұлы Сәтбаев «Салық Зиманов заң ғылымдарының Қазақстанда негізін қалаушы» - деп, оған ерекше құрметпен қарағанын Сәкеннің әріптестері жиі айтады.

Кеше егемендігіміздің алғашқы жылдарында үкімет ғылым ордасын таратып, оның орнына көптеген жасанды академиялар құрылып, ғалымдар, әсіресе жастар, ғылым шаңырағын тастап, басқа жақтарға кетуге мәжбүр болып, аталмыш сала орасан қиындықтарға тірелгенде, академиялық ғылымды тарату орнына қолдау керек, ол ел руханиятының алтын қазынасы деп бірінші болып дауыс көтерген де академик Зиманов болды. «Успехи науки в Казахстане связывались в первую очередь с деятельностью Национальной академии наук. Она создавалась и была главным штабом фундаментальных исследований и центром притяжения творческой элиты Казахстана. На протяжении более 50 лет она выполняла эту роль довольно успешно. Сегодня судьба Национальной академии наук складывается так, что она уже сходит с реальной сцены как организатор исследований по наиболее

крупным приоритетным научным направлениям. Президентская власть без опоры на науку – нонсенс. Национальная академия наук была лидером науки в Республике и она должна быть воссоздана в этой роли, хотя бы на переходном этапе к рыночным отношениям» - деп айтып еді сол кездерде академик Зиманов.

Тиянақты да, тұрақты жұмыс істеп тұрған жүйені қиратып, артынан үлкен қиындықпен оны қалпына келтіруді дәстүр ғып алдық па, қалай. Академияны тараттық, оның орнына сол сияқты толыққанды жұмыс істейтін ғылым жүйесін әлі жасай алмай отырмыз. Алдымызда жаңа технологиялық негізде өндірісті, жалпы экономиканы жарақтау мәселесі тұр. Тиімділігі жоғары ғылыми жүйесіз оны орындау қиынға соғуы мүмкін.

Ал енді академик Зимановтың ғылыми еңбектеріне тағы бір қайтып оралайық. Сәкеңнің ғылыми жетекшілігімен соңғы 5-6 жылдың ішінде 10 томдық Қазақтың ата заңдары туралы еңбек жарыққа шықты.

Ғалымның өз сөзімен айтқанда бұл жинаққа «ғасырлар бойы шаң басқан тарихты тірілтіп, оны шындық сатысына көтеруімізді өзімізге міндет етіп алдық... Бұл көп томдық «көшпелі өркениет» дәуіріндегі қазақтың құқықтық жүйесінің адамзат тарихындағы қайталанбас бет-бейнесі бар сүбелі мұра екенін паш етеді».

Осы еңбек қазақтың ата заңдары адамның табиғи құқықтары мен еркіндігі негізінде жасалғанын, олардың тұла бойы адами құндылықтарға тұнып тұрған өнеге екендігін көрсетеді. Кешегі отаршылдық және советтік тарихнамада қазақты «мешеу қалған, жабайы» халық, «патриархалдық-феодалдық» ел болды деген

көзқарастардың теріс, шындыққа жанаспайтындығын дәлелдейді. Қазақтың өткен ғасырларда да ауқымды ел болғанын, оның мемлекеттік құрылымының тұғыры берік болғанын дәлелдейді. Қазақтың көне құқығы кең далада орналасқан көшпенділердің төл туындысы, әрі мәдени жемісі, әрі әділеттілік, бостандық, еркіндік мұрасы. Талай ғасырларды басымыздан өткіздік, бірақ осы төл туынды өзінің мәні мен реттеуші рөлін жоғалтқан жоқ. Өйткені ол халықтың тыныс-тіршілігінің өзегіне барынша жақын, ал жалпы адам баласының мәңгілік рухани бітім-болмысына, талабына сай болды.

«Ортағасырлық қазақ қоғамының бүкіл құқықтық әлемінде негізгі билік «Дала заңының билігі болды – дейді Салық Зиманұлы - ал оның қорының сақтаушысы және жүзеге асырушы күші – билер болды». «Би төрттің құлы: адал еңбек, таза ниет, терең ой, әділдік» деген ереже-мәтел бізге көне заманнан келе жатыр. Билер және билер сотының тарихын және оның қоғамдағы ролін академик Зиманов ұзақ жылдар тынбай зерттеу үстінде. Сонау өткен ғасырдың 60-жылдары КазГуде (қазіргі Әл-Фараби атындағы университет) жасаған Абай туралы баяндамасында оның ақындығымен қатар іргелі би болғанын айтып, осы тың тақырыпты алғашқы көтерген Салық Зиманұлы болатын. «Абайды күні бүгінге дейін ұлы ақын деп қарап келдік. Бұл орынды да - дейді Сәкең - орынды болса да жеткіліксіз. Ұлы ақын өлең сөзбен бейнелеген жүрек сырын, терең ойын тек арманы етіп қалдырмаған. Сол үшін күрескен. Шешендік, билік жолы оның халықтық сана, болмысты биіктетудегі негізгі

құралы саналған. Абай - тұтас тұлға. Оның би атануы, биліктері – тұтас тұлғаның күрделі болмысының бір қыры».

Міне, осы тұстан, Абай тұсынан басталған билер соты туралы ізденістер тоқсанның төріне шыққан Сәкеңнің бүгінгі күндерінде де жалғасып отыр. Сәкең, ол басқарған зерттеу тобы билер соты тек біздің мәдени құндылығымыз ғана емес, әлем деңгейіндегі мәдени құндылық екенін, әділ сот мерейі – үстем болған кездерді (Тауке ханның «Жеті жарғы» негізінде ел басқарған тұсын) «алтын ғасыр» деп айтып қана қоймай, олар әлемнің рухани құндылықтарынан өзінің жоғарғы орнын алу үшін талай іс-шаралар жасап жатыр. Осы 10 томдық ата заңдар туралы еңбекті бастарда Сәкең «өз халқым мен оның тарихының алдындағы борышымды орындауды көздедім» - деп еді. Бүгін ол осындай азаматтық борышын орындады, ғалымның аталмыш еңбегі біздің рухани қорымыздың алтын қазынасы және әлем өркениетіне қазақ болып, қазақ елі болып қосқан дербес үлесіміз, оны жасаған заманымыздың заңғайыр азаматы Салық Зиманұлы деп зор мақтанышпен айта аламыз.

Бұдан екі ғасыр бұрын орыс ориенталисі В.Григорьев қазақ еліндегі билер соты өзінің тамаша әділдігімен олардан өркениетке бұрын жеткен халықтарды да таңғалдырар еді деген екен. Билер соты «жоғары ізгілік пен адамгершілік соты» деген айшықты пікір де сол заманда айтылған. Оны өзіміз төл туындымыз екенін айта келіп, Шоқан Уәлиханов «билер соты, 50 жыл бойы орыс саясатының әсеріне қарамастан, бізге дейінгі жүздеген, бәлкім, мыңдаған жылдар бұрын қандай болса, сол қалпында қалды» - депті. Міне, қазақ өркениетінің жауһар жетістігін тынбай ізденістерден кейін

ортамызға әкеліп, егемен елімізге, әлем өркениетіне тартқан ғалымның еңбегі нағыз ерлік емес пе!

Салық Зиманұлының баршамыз үлгі де мақтаныш ететін тағы бір қыры оның қайраткерлігі. Қазір екiнiң бiрiне, оның қызметiне, орынтағына байланысты бере салатын қайраткерлiк емес, ұлы iстерде танылатын қайраткерлiк. Кешегі желтоқсан оқиғасынан кейін қазақ халқына «ұлтшыл» деген айдар тағылып, оған зиялылар қауымын сендіруге, көндіруге келген ең жоғары лауазымды партия басшыларына «сiздердiң ұлтшылдық айыптарың дұрыс емес. Сонау кездерде Лениннiң айтқан пiкiрi поляк социал-демократтары, еврейлердiң «Бунд» партиясы туралы болған. Оның қазақтарға қатысы жоқ. Қазақ халқы ұлтшыл емес, ол алдағы уақытта да өз сағын сындырмай, бойын биiк ұстайды» деп айта алған жалғыз ғана Зиманов болатын. Теория жағынан пәрменсiз партия басшылары бұған ештеңе айта алмай, шовинистiк тiзгiнiн тартуға мәжбүр болып едi.

Тәуелсiздiгiмiздiң алғашқы кезеңiнде әртүрлi топтар (өзiмiздегiлер, кейбiр сыртта жүргендер) қазақ ұлтының арқа сүйеп, өмiр сүруiне негiз болып отырған тетiктерiне ашық шабуыл жасағанын бiлемiз. Ондай шабуылдардың нақты нысандары ұлттық тiл, ұлттық мемлекеттiлiк, қазақ халқының өз елiнде «байырғы ұлт» аталу құқығы, «тарихи Отан» сияқты мәселелер төңiрегiнде болды. Олардың қай-қайсысы да ұлттың шын мәнi мен тағдырын анықтайтын мәселелер. Осындай жымысқы саясатқа қарсы өзiнiң терең ойымен, дәлелдi де өткiр сөзiмен қайраткерлiгiн Сәкең көрсете бiлдi.

«Орыстардың құқығын қорғау» деген сылтаумен Қазақстанда «қос азаматтық», ол болмаса «тіркелетін азаматтық» тәртібін енгізу керек дегендерге Салық Зиманұлы «былыққан азаматтық» (қос азаматтық, тіркелетін азаматтық және басқалары) қазақ мемлекетін түптің түбінде айықпас ауыр дерттің зардаптарына душар етері сөзсіз. Ең бастысы – Республика өзгелердің оңай олжа табатын айқыра ашылған иесіз аймағына айналады, байлығымыз бен меншігіміз ұстағанның қолында, тістегеннің аузында кетіп, ашық-жарықта талан-таражға түседі» - деп халқын да, үкіметті де сақтыққа шақырған академик Зиманов болды.

Мемлекеттік тіл туралы пікірталаста Сәкең: «орыс тілін мемлекеттік мәртебесі бар тіл ретінде қолданысқа енгізу әзірше мейілінше асығыстық болар еді. Өйткені, мұның өзі бүгінгі таңда қазақ ұлты тілінің біржолата жойылып кетуіне сөзсіз душар етеді. Ал тілі жойылған халықтың өзі де жойылады. Қазақ тілі кешегі кеңестік империя тұсындағы саясаттың салдарынан қолданыс аясынан қуылып шығарылды да, күнделікті отбасы - ошақ қасы тұрмыстық шеңберінде, немесе шағын бір салаларда, оның өзінде де шектеулі түрде қолданылатын болды. Қазір қазақ тілі адамдар арасындағы һәм ұлтаралық қатынас құралының ауыр жүгін орыс тілімен қатар деңгейде алып жүре алмайды. Сондықтан да сол бұрынғы қай кездегіден де күштірек ығыстыруға душар болады. Тарихтың қоқыс-қалдықтарынан бір-ақ шығады» - деп екі тілге қатарымен мемлекеттік тіл дәрежесін беруге үзілді-кесілді қарсы шығып еді.

Ғылымның келешегі үшін Салық Зиманұлының табанды күресі туралы жоғарыда айттық. Парламент жұмысын жақсарту, құқық

қорғау жүйесін реформалау саласындағы ғалымның айшықты ойларын жұртшылық жақсы біледі. «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би» деген сияқты, бүгін заң, құқық реформалары туралы аталы соңғы сөзді Сәкең айтады, осы саланы басқарып жүрген лауазымы өте биік азаматтар осы Сәкеңе келіп жүгінеді. Сәкеңнің өресі биік ғылым қайраткері екенін кеше қазақ елінің егемендігін әлемдегі озық үлгілер негізінде заңдастырған кездерде де көрдік. Осыларға ой жүгіртсек ғалым парасатының патшалығына таң қаласың, оның қайраткер, күрескер, ерекше тұлға екеніне ешбір күмән жоқ.

Мен де жоғарыда айтылғандай Сәкең сияқты ағаларыма қарап бой түзеу жолында жүргендердің бірімін. Алдымен таныс, кейіннен сырлас болдық. Қазақ елінің бүгіні мен ертеңі туралы, ғылымның шығар таулары туралы талай пікір алыстық, Сәкеңнің тұңғыйық та терең, өте дәлелді болжамдарын естідім. Отбасымыз араласты. Сәкеңнің жұбайы, аса қадірлі Шәрбан апамыз өте бір парасаты мол, мейірімді жан еді. Текті атадан тараған, атақты Жарылғап батырдың ұрпағы Шәрбан Батталқызы Қазақстан ғылымының жетекші тобында болды, Ұлттық Ғылым Академиясының толық мүшесі. XX ғасыр тарихында Қазақстан ғылымында ерлі-зайыпты екі академик шыққан екі-ақ отбасы болды. Бірі – Фазыл Мұхамедғалиұлы мен Нәйля Оразғұлқызы Базанованың отбасы, екіншісі Салық Зиманұлы мен Шәрбан Батталқызы еді. Ғасыр соңында тағы бір отбасы – Серік Смайылұлы Кирабаев пен Әлия Сарсенқызы Бисенова – ғылымда қос академик дәрежесіне ие болды. Бұлар ғылымның да, қазақ елінің де жаңа замандағы қара шаңырақтары.

Бетке ұстасақ беделі зор, арқаға ұстасақ панасы мол Салық Зиманұлы ағамыз бүгін тоқсанның төрінде. Ғылым сапарында да, ұлт намыскері ретінде де әлі ат үстінде. Табысы да, шабысы да әлі баяулаған жоқ. Іске сәт, алдағы күндеріңіз шуақты болсын дейміз, ардақты Сәке.

«Егемен Қазақстан»

16 ақпан 2011 ж.

